

Lenka Průšová
Věra Novotná
Petr Vojtíšek

**Praxe sociální práce
v sociálně-právní
ochraně dětí**

**Praxe sociální práce
v sociálně-právní ochraně dětí**

Lenka Průšová, Věra Novotná, Petr Vojtíšek

Recenzovaly:

Doc. JUDr. Michaela Hendrychová, CSc.

Doc. PhDr. Dana Knotová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2025
Redakce Eva Flanderková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2025

© Lenka Průšová, Věra Novotná, Petr Vojtíšek, 2025

ISBN 978-80-246-6100-1

ISBN 978-80-246-6113-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
1. Obecná východiska pro sociálně-právní ochranu dětí	9
1.1 Sociálně-právní ochrana dětí jako subsystém sociální ochrany obyvatelstva	9
1.2 Historicko-společenský kontext sociálně-právní ochrany dětí	15
1.3 Mezinárodněprávní kontext sociálně-právní ochrany dětí	22
2. Principy v sociálně-právní ochraně dětí	30
2.1 Obecné principy v sociální ochraně	30
2.2 Klíčové pojmy v sociálně-právní ochraně dětí	35
3. Sociální práce v sociálně-právní ochraně dětí	56
3.1 Sociální práce v sociálně-právní ochraně dětí	57
3.2 Metody sociální práce v sociálně-právní ochraně	58
3.3 Pozice a role sociálních pracovníků v sociálně-právní ochraně dětí	67
4. Praxe v sociálně-právní ochraně dětí: modelové případy	73
4.1 Práva a povinnosti osobní povahy	74
4.2 Určení otcovství	79
4.3 Popření otcovství	82
4.4 Surogátní mateřství	86
4.5 Rodičovská odpovědnost: péče o dítě – edukace rodičů	89
4.6 Kulturní odlišnosti v sociálně-právní ochraně dětí	94
4.7 Vyhodnocení situace dítěte	99
4.8 Poradenství v péči o děti: edukace rodičů a sanace vztahů mezi rodiči a dítětem	105
4.9 Podpora rodičů při naplňování potřeb dítěte	110
4.10 Case management	114
4.11 Sanace rodinného prostředí a vztahů	119

4.12 Úprava styku s dítětem	124
4.13 Bránění ve styku s dítětem	130
4.14 Asistovaný kontakt	136
4.15 Ohrožování dítěte rodičem	141
4.16 Týrání dětí – syndrom CAN	147
4.17 Nezletilá matka	151
5. Etické otázky výkonu sociálně-právní ochrany dětí	157
5.1 Etické problémy	157
5.2 Etika sociálního pracovníka v každodenní praxi sociálně-právní ochrany dětí	159
Závěr	164
Literatura	166
Seznam zkratk	169

Úvod

V roce 2000 v ČR nabyt účinnosti zákon o sociálně-právní ochraně dětí, který reagoval na ratifikaci Úmluvy o právech dítěte Českou republikou, a tím se stal důležitou právní úpravou v transformaci sociální politiky plynoucí ze změn v demokratické společnosti. Omezil ingerence státu do rodiny, vymezil okruh ohrožených dětí, kterým je třeba poskytnout sociálně-právní ochranu. Fungující rodiny podpořil ve svobodě rozhodování v péči o děti a zároveň navrátil rodičům a poručníkům zodpovědnost za rozhodování o budoucnosti dětí. Česká republika se zavázala ratifikací Úmluvy o právech dítěte, že bude děti, které potřebují sociálně-právní ochranu, nadále chránit. Dítě se stalo subjektem (nikoli jako dosud objektem) právních vztahů. Změnila se šíře sociálních patologií, které zasáhly rodiny a děti, a bylo rovněž nutné reagovat na tendence přenášet zodpovědnost za výchovu dítěte z rodiny na instituce.

Přípravy zákona o sociálně-právní ochraně dětí probíhaly od roku 1994 zejména na akademické půdě, především na právnických fakultách (UK v Praze, MU v Brně, UP v Olomouci). Na základě Usnesení vlády č. 1 z roku 1995 se problematiky ohrožených dětí organizačně chopilo MPSV ČR.

Zákon od té doby doznal řady změn, reagujících na potřeby a poznatky z praxe. Těžiště této knihy leží v komentovaných modelových situacích – jinak řečeno, případech, které se s různými odchylkami objevují v praxi. Záměrně byly vybrány náročné až sporné kauzy, na kterých lze demonstrovat možnosti řešení prostřednictvím sociální práce, práva a dalších disciplín. Zároveň kauzy osvětlují některé postupy jako např. definování ohroženého dítěte. Můžeme vidět, jak v jednotlivých kauzách postupovali různí odborníci, z čehož se lze mnohé naučit. Je žádoucí, aby čtenář k hodnocení jednotlivých modelových situací při-

stupoval přísně individuálně a holisticky – jedná se totiž jen o možné varianty konkrétních situací v praxi.

Publikace si klade za cíl sumarizovat základní informace o sociálně-právní ochraně dětí a podat vysvětlení u vybraných oblastí této široké a náročné problematiky. Text by měl čtenáře seznámit se specifiky a nároky kladenými na sociální pracovníky. Publikace dále upozorňuje na složitost posuzování situací a rozhodování v celých kauzách, kde hraje hlavní roli dítě. Nehodnotí správnost či nesprávnost postupů zúčastněných aktérů, ale spíše poukazuje na uzlové body, kterým je třeba věnovat pozornost. K rozhodnutí zpracovat téma publikace vedly autory osobní zkušenosti v oblasti sociální práce s rodinou a diskuse o nich. Protkly se zkušenosti sociálního pracovníka, který se zabývá sociální politikou, právníka z oblasti rodinného práva a sociálního pracovníka se zkušeností s prací na OSPOD, ústavní výchově a sociálně-právním poradenství. Účelem bylo tedy spojit obecná východiska a principy sociální práce a právní normy a rovněž prakticky aplikovat postupy sociální práce v konkrétních situacích. To se odráží jak ve struktuře publikace, tak i v odlišném stylu textu: zatímco v kapitolách 1–3 a 5 je jazyk formálnější, v kapitole 4 více přibližuje narativní pojetí modelových kauz a zároveň uvádí formulace užívané v dokumentaci, evidencích, spisech – je tedy bližší praxi výkonu sociálně-právní ochrany dětí.

Publikace se detailně nezabývá problematikou náhradní rodinné péče, ústavní péče ani problematikou sociální kurately nad dětmi a mládeží. Tyto agendy by zasloužily další samostatné zpracování. Lze ale očekávat, že předkládaný text přispěje k tomu, uvědomit si náročnost profese sociálního pracovníka v oblasti sociálně-právní ochrany dětí.

1. Obecná východiska pro sociálně-právní ochranu dětí

Sociální ochranou obyvatel rozumíme soustavy nástrojů sociální politiky, kterými se zabezpečují základní (tedy i sociální) lidská práva. Sociální ochrana se historicky vyvíjela od elementárních a dobrovolných forem solidarity a péče o nejpotřebnější až k robustním systémům zabezpečujícím důstojný život a podmínky univerzálně, tedy všem oprávněným osobám, a komplexně, tedy ve všech potřebách, které jedinec není schopen vlastními silami řešit a které na něj mají negativní společensko-ekonomický dopad. Navíc je vrcholnou formou sociální ochrany její garance státem a povinnost státu ji vykonávat, což zakotvuje v univerzální rovině už mj. tzv. Amsterodamská smlouva z roku 1997¹; a subsidiárně i další mezinárodněprávní (úmluvy, nařízení a směrnice OSN, Rady Evropy nebo EU) i národní legislativa (Listina základních práv a svobod a soustava zákonů), které upravují konkrétní oblasti sociální ochrany. Tím vzniká legislativní, institucionální a finanční rámec i pro sociálně-právní ochranu dětí.

1.1 Sociálně-právní ochrana dětí jako subsystém sociální ochrany obyvatelstva

Sociálně-právní ochrana dětí je subsystémem sociální ochrany obyvatelstva a je uskutečňována regulacemi, dávkami i službami². V sociálně-

1 EU: Treaty of Amsterdam Amending the Treaty On European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts, *Official Journal of the European Communities* (97/C 340/01) (online), 10. 11. 1997, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT.

2 Kateřina Šámalová – Petr Vojtíšek (ed.): *Sociální správa. Organizace a řízení sociálních systémů*, Praha 2021.

-právní ochraně dětí se lze setkat v podstatě se všemi těmito prostředky. Principiálně je však sociálně-právní ochrana dětí postavená na regulacích, díky kterým je ochráněn oprávněný zájem a blaho dítěte. Na tomto místě je třeba připomenout, že „český“ překlad Úmluvy o právech dítěte používá pro „welfare“ neboli „well-being“ výraz „blaho“, ale vhodnějším termínem by byl „prospěch“. Blaho dítěte je skloňováno všemi odborníky a rodiči při každé příležitosti, kdy se jedná o dítě, ale obsah tohoto pojmu není zcela jasně definován v souvislosti s ochranou práv dítěte. Každý si jej může vyložit – a také vykládá – podle svých představ (zejména je to patrné ve sporech rodičů o péči o dítě). Využití pojmu „prospěch“ by bylo určitě vhodnější, neboť prioritou veškerého konání by měl být vždy prospěch dítěte v co nejširší míře. Prospěchem dítěte se rozumí jeho nejlepší možné „prospívání“ nebo jinak také vytváření podmínek pro jeho co nejlepší osobnostní vývoj, adaptabilitu na společenské podmínky a odpovědnost za vlastní činy. K tomu, aby se tak dělo, se zavázaly členské státy Úmluvy (čl. 3 Úmluvy o právech dítěte) k péči a ochraně každého dítěte. Je tedy zájmem státu (České republiky), „aby se k řešení situace dítěte přistupovalo vždy se všemi znalostmi a zkušenostmi, které v této věci a ve věcech obdobného druhu máme, popřípadě vůbec existují, a aby se jich využívalo vždycky jen tak, anebo právě tak, aby dotyčné (tj. určité, konkrétní) dítě bylo šťastné a spokojené“³.

K tomu sociálně-právní ochrana dětí využívá navíc i sítě služeb a případně i dávek, což jsou nástroje jiných soustav sociální ochrany.

Sociálně-právní ochrana se poskytuje všem dětem bez rozdílu, bez jakékoli diskriminace z důvodu rasy, barvy pleti, pohlaví, jazyka, náboženství, politického nebo jiného smýšlení, národnostního, etnického nebo sociálního původu.

Sociálně-právní ochrana se až na výjimky poskytuje bezplatně všem dětem mladším 18 let.

Jako hlavní cíle sociálně-právní ochrany dětí organizované a financované z veřejných zdrojů a garantované státem lze identifikovat následující:

- zajistit ochranu dětí před sociálněpatologickými jevy (tj. prevence rizikového vývoje dětí a minimalizace důsledků působení sociálně patogenních vlivů),

3 Michaela Zuklínová: Cui bono? Bezvýjimečně ve prospěch tohoto dítěte! Zamyšlení nad péčí o dítě, *Právník* 154 (2015), s. 100.

- zajistit ochranu dětí před tělesným nebo duševním násilím, ochranu jejich zdravého vývoje z hlediska fyzického, psychického a mravního a ostatních aspektů integrity dítěte jako nositele lidských práv,
- zajistit ochranu a pomoc dětem dočasně nebo trvale zbaveným jejich rodinného prostředí nebo dětem, které nemohou být ponechány v tomto prostředí prostřednictvím některé z forem náhradní výchovy – náhradní rodinná výchova má vždy přednost před ústavní výchovou,
- sledovat výkon ústavní nebo ochranné výchovy; cílem sledování je zajistit dodržování práv dětí, rozvoj jejich duševních a fyzických schopností a posoudit, zda trvají důvody pro pobyt dítěte v zařízení a jak se vyvíjejí vztahy mezi rodiči a dětmi,
- sanovat rodiny, které neumějí zajistit odpovídající podmínky pro výchovu a vývoj dítěte, a dítě tím ohrožují,
- hmotně zabezpečit rodiny s dětmi a náhradní rodiny dávkami pěstounské péče,
- garantovat dětem další práva obsažená v Úmluvě o právech dítěte a Evropské úmluvě o výkonu práv dětí,
- zabezpečit, aby bylo dítě slyšeno ve všech záležitostech, které se ho týkají, a věnovat názorům dítěte a jeho přáním patřičnou pozornost odpovídající jeho věku a úrovni.

Všechny uvedené cíle jsou současně povinností státu definovanou zákonem – u nás konkrétně zákonem č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, v platném znění (dále zákon o SPOD). Nutno zdůraznit, že stát nenahrazuje povinnosti a odpovědnost rodičů, nezasahuje do jejich postavení jako nositelů rodičovské odpovědnosti, ledaže jsou práva nebo vývoj dítěte ohroženy.

Zákonem definované povinnosti se realizují činnostmi odpovědných orgánů a do realizace jsou zapojovány i nestátní subjekty. Konkrétní činnosti zákon o SPOD nespécifikuje, ale stanoví v úvodním ustanovení § 1, odst. 2, že sociálně-právní ochranou se rozumí zejména:

- a) ochrana práva dítěte na příznivý vývoj a řádnou péči,
- b) ochrana oprávněných zájmů dítěte, včetně ochrany jeho jmění,
- c) působení směřující k obnovení narušených funkcí rodiny,
- d) zabezpečení náhradního rodinného prostředí pro dítě, které nemůže být trvale nebo dočasně vychováváno ve vlastní rodině, přičemž nedotčeny zůstávají zvláštní právní předpisy, které upravují též ochranu práv a oprávněných zájmů dítěte.

Zákon o SPOD dále vymezuje okruh dětí, jimž sociálně-právní ochrana náleží, přičemž v úvodu používá slovo „zejména“, čímž říká, že uvedené situace jsou jen pro příklad. Při tvorbě zákona bylo zvoleno toto vyjádření a byly uvedeny časté situace, kdy je třeba sociálně-právní ochranu vždy poskytnout, a to při vědomí daleko větší škály situací, jevů a vlivů, které jsou pro děti ohrožující a narušují jejich zdravý vývoj. Tak zákon považuje za ohrožené děti zejména:

- děti, jejichž rodiče zemřeli, z vážných objektivních nebo subjektivních důvodů *neplní, nemohou plnit nebo nedostatečně plní povinnosti* plynoucí z rodičovské odpovědnosti nebo toho nejsou schopni,
- děti v péči jiných osob, jež jsou odpovědné za jejich výchovu a neplní povinnosti vyplývající ze svěření dítěte do jejich péče,
- děti zneužívané, zanedbávané a týrané,
- děti s takovými poruchami chování a páchající takové skutky, které by při trestní odpovědnosti dětí byly trestnými činy,
- děti experimentující s drogami nebo děti již závislé,
- děti šikanované či šikanující,
- dětské oběti nebezpečných situací způsobených závislostí na sociálních sítích.

V § 6 pak zákon stanovuje, na které děti se sociálně-právní ochrana zejména zaměřuje. Vymezení okruhu těchto dětí má pak význam pro postup orgánů sociálně-právní ochrany při poskytování konkrétní pomoci. Velmi důležitý je závěr ustanovení § 6 zákona o SPOD, kde se konstatuje: „pokud tyto skutečnosti trvají po takovou dobu nebo jsou takové intenzity, že nepříznivě ovlivňují vývoj dětí nebo jsou anebo mohou být příčinou nepříznivého vývoje dětí“.

Novela zákona o SPOD č. 242/2024 Sb., účinná od 1. 1. 2025, v § 6a nově definuje poskytování SPO jako „poskytování pomoci a podpory při překonávání nepříznivé sociální situace s cílem umožnit sociální začleňování a poskytnout ochranu před sociálním vyloučením“.

Působnost orgánů sociálně-právní ochrany dětí

Sociálně-právní ochrana dětí spadá především do působnosti státních orgánů a institucí, přičemž konkrétní rozsah pravomocí a odpovědnosti se může týkat různých jurisdikcí. Obecně platí, že sociálně-právní ochrana dětí je odpovědná za různé subjekty zahrnující:

Úřady obcí s povinností sociálně-právní ochrany dětí (obecní úřady s různým rozsahem působnosti, zejména však orgán sociálně-právní ochrany dětí /dále OSPOD/ na úrovni obcí s rozšířenou působností). Jejich hlavním cílem je dosáhnout, aby děti byly chráněné před situacemi, které by ohrozily jejich fyzické, psychické či sociální zdraví. Zasahují a pomáhají rodinám a dětem v obtížné situaci.

Soudy mají rozhodovat o otázkách souvisejících se sociálně-právní ochranou dětí. To může zahrnovat rozhodování o střídavé péči, úpravě výchovy a výživy, rozhodování o osvojení, náhradní rodinné péči atd. Soudy mají nezbytnou pravomoc zasáhnout v ohrožení a ochraně dítěte.

Orgány činné v trestním řízení. V případech, kdy existuje právní riziko pro dítě a porušení zákonů na ochranu dětí (např. týrání nebo zneužívání), mají povinnost zasáhnout a vést potřebné vyšetřování. Další kroky jsou vázány procesními podmínkami trestního práva.

Odborníci v oblasti sociální práce a psychologie a další profesionálové, zejména lékaři, učitelé, vychovatelé, terapeuti atd., hrají důležitou roli v identifikaci a poskytování intervencí pro ohrožené děti a rodiny. Poskytují podporu, poradenství a pomoc jak ve fázi prevence, tak v případě zásahu a následného řešení obtížné situace.

Ministerstvo práce a sociálních věcí má v systému funkci regulační, připravuje potřebnou legislativu a je vrcholným gestorem oblasti sociálně-právní ochrany dětí. Kromě toho má i funkci ekonomickou a redistributivní a zajišťuje financování celého systému.

Krajské úřady zřizují oddělení sociálně-právní ochrany dětí, mají úlohu metodického pracoviště vůči OSPOD na úrovni obcí s rozšířenou působností a jsou rovněž odvolacím orgánem proti rozhodnutí OSPOD na úrovni obcí s rozšířenou působností. Sám krajský úřad navíc vede agendu pěstounské péče a vydává tzv. pověření k sociálně-právní ochraně dalším subjektům (podrobněji o pověření viz níže).

Obecní úřady: Úřad práce ČR – krajské pobočky a kontaktní pracoviště jsou kompetentní k řízení o dávkách pěstounské péče a k jejich následné výplatě.

Úřad pro mezinárodněprávní ochranu dětí v Brně.

Kraje a obce v samostatné působnosti, komise pro sociálně-právní ochranu, poradní sbory.

Fyzické a právnické osoby, pokud obdrží pověření k výkonu sociálně-právní ochrany dětí.

Orgány sociálně-právní ochrany dětí při zajišťování sociálně-právní ochrany musí mít na paměti důležitost multidisciplinární spolupráce

s orgány a institucemi, do jejichž působnosti patří ochrana a pomoc dětem a jejich rodinám.

Sociálně-právní ochrana dětí zahrnuje celou řadu činností a výkonů především sociálních pracovníků, ale i dalších profesionálů. Jedním z hledisek, podle kterých je možné činnosti sociálního pracovníka a dalších profesionálů kategorizovat, je věk dítěte. Modelové případy v poslední kapitole této publikace se zaměřují právě na často problematické kauzy spojené s určitým věkem dítěte a jsou tematicky vymezené. Výsledkem je následující tematizace problematiky sociálně-právní ochrany dětí a intervencí sociálních pracovníků:

- intervence ve prospěch nenarozeného dítěte
- mateřství a otcovství
- surogátní mateřství
- rodičovská odpovědnost
- rodičovská odpovědnost osob omezených ve svéprávnosti
- zanedbávání, zneužívání a týrání dětí
- sanace rodiny
- ochrana dítěte před ohrožujícím rodičem
- kolizní opatrovnictví
- konflikt mezi rodiči o poměrech k nezaopatřeným dětem
- mezinárodněprávní otázky osvojení
- cizinci a spolupráce se zahraničím
- asistované kontakty
- doprovázení pěstounů
- kuratela nad mládeží

Obsah práce sociálních pracovníků v sociálně-právní ochraně dětí popisuje Matoušek v tzv. profesiogramech⁴. Definuje pět pozic, které se explicitně pohybují v dané problematice a jejichž výkon se uskutečňuje v rámci sociálně-právní ochrany dětí. Jedná se o:

- pracovníky OSPOD,
- pracovníky doprovázející pěstounské rodiny,
- sociální pracovníky OSPOD pro náhradní rodinnou péči,
- sociální pracovníky zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc (ZDVOP),

4 Oldřich Matoušek: Profesiogramy, *Sociální práce* (online), 11. 11. 2020, <https://socialniprace.cz/proso/profesiogramy>.

- sociální pracovníky v institucionální výchově dětí a mládeže – DD, DÚ, DDŠ, VÚM, SVP.

1.2 Historicko-společenský kontext sociálně-právní ochrany dětí

Nahlížení na postavení dítěte rámci rodiny a společnosti bylo odedávna odrazem doby. Demografická křivka v Evropě od konce 18. století prošla několika zásadními zvraty. Nejprve se během tzv. demografické revoluce začala významněji zvedat díky vyššímu počtu dětí, které se dožily dospělého věku – tento jev byl spjatý především s rozvojem hygienických podmínek, lékařské péče a technologických výtvarů průmyslové revoluce. Díky nim také docházelo ke zvyšování věku dožití, ale i snižování počtu narozených dětí na jednu matku a současnému snižování novorozenecké úmrtnosti. Od sedmdesátých let 20. století mj. i s ohledem na masivní nástup žen na pracovní trh pokračuje trend nízké porodnosti a emancipace žen i dětí ve společnosti. První dvě dekády 21. století pak přináší v podstatě pro celý evropský civilizační okruh trend nízké porodnosti pod hranici záporné míry (2,1 dítě na matku), což Evropu mj. dostává od roku 2012 do přirozené populační změny do záporných čísel – umírá více lidí, než se narodí⁵. Znatelné jsou i změny v charakteristikách rodiny, kdy výrazně přibývá rodin s nesezdanými rodiči.

Dítě se tak ve společenském i rodinném kontextu stává křehkým a vzácným „statkem“. Je na něj zaměřena mnohem větší pozornost, může být vnímáno jako nositel sociálního a kulturního kapitálu a jeho úspěchy a potenciál se pro některé rodiny stávají až kultovními. Zjednodušeně řekněme, že děti jsou pro rodinu jistým statusovým znakem. Vedle většiny hrdých rodičů, pro které je dítě objektem nepodmíněné lásky, zdrojem radosti a symbolem šťastné rodiny, jsou tu i rodiče, kteří se o dítě postarat neumějí, nemohou nebo nechtějí. Tyto případy jsou pak předmětem sociálně-právní ochrany dětí, která vystupuje na ochranu dítěte a jeho základních práv a sociálních podmínek jehožití a zasahuje do nich.

Výchova dětí a péče o ně byla historicky vždy soukromou záležitostí rodičů. Rodiče za děti nesli nebo měli odpovědnost a děti byly považovány za slabou pracovní sílu. Výchova dětí byla jak ekonomickou, tak osobní zátěží. Rodiče si legalizovali (často kruté) nástroje na vynucování

5 Eurostat: *Demography of Europe – Edition 2024. Population Change. Fewer births, more deaths* (online), 2024, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/demography-2024#population-change>.

poslušnosti a budování rodičovské autority. Výchova dětí ale stále zůstávala v rukou rodičů.

Z těchto důvodů se první instituty ochrany dětí zaměřují na děti bez rodičů. Od středověku se jednalo především o zajištění péče a výživy pro sirotky, kterou zajišťovaly tradičně kláštery, případně měšťanstvo a nižší šlechta⁶. Období vlády Marie Terezie a Josefa II. bylo zejména pro české země obdobím, které se významně zapsalo do dalšího rozvoje sociální práce a sociálního lékařství. Vydáním Generálního zdravotního řádu pro Království české dne 24. 7. 1753 byla definována práva a povinnosti fyziků, ranhojičů, lékárníků a porodních bab. Řád definoval také zkoušku a statusový odznak. Vytvořil předpoklady pro veřejné lékařství a následně i pro sociální práci. Významným mezníkem za vlády těchto panovníků byla všeobecná vzdělávací povinnost. V souvislosti s ní byl položen i základ pro školní inspekci a podmínky pro odborné vzdělání na vysoké úrovni. Je nutné připomenout, že tehdejší mocnosti (Francie, Anglie a Rusko) v této oblasti značně zaostávaly.

Zásadní roli v ochraně dětí sehrál Všeobecný zákoník občanský z roku 1811, který definoval rodinu. Další veřejnoprávní předpisy umožnily vznik sirotčinců a porodnic. Byla stanovena funkce zdravotních radů a položeny základy sociálního lékařství.

První veřejnoprávní vstupy do ochrany dětí můžeme spojovat se zaváděním povinné školní docházky (od 18. století) a s ochranou dítěte v práci (19. století). Od 19. století začíná v sociální politice relativně turbulentní vývoj, který se projevuje i v ochraně dětí. Kromě obecných populačních otázek se stát nově věnuje péči o sirotky v rámci obecního chudinského zákona (zákon č. 18/1862 Říšského zákoníku) z roku 1862 (v Rakousko-Uhersku). Tento zákon mj. zřizuje státní fond pro sirotky, kterými se stále častěji stávají děti nemanželské – sociální sirotci⁷.

Následuje významný rok 1900, kdy v Brně byly položeny základy sociální práce v průmyslové organizaci. V brněnských textilkách pracovaly děti ze sirotčince a bylo nutné zajistit jejich sociální potřeby. V té době byla sociální práce uplatňovaná ve firmě zcela ojedinělou záležitostí.

Problematicke ochrany dětí se ještě před vznikem ČSR věnoval Josef Šauer, který v roce 1915 shrnul poznatky o výchově⁸. Výchovu definuje jako souhrn pracovních a kulturních návyků, předávání poznatků. Velký

6 Igor Tomeš: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010.

7 Jakub Rákosník – Igor Tomeš et al.: *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.

8 Josef Šauer: *O štěstí po strážce vychovatelské*, Praha 1902.

důraz klade na výchovu citovou, morální a náboženskou. Přichází s tezí, že výchova je základem adaptace jedince na společnost. Šauer stál zároveň u vzniku prvního pražského útulku pro děti zaměstnaných rodičů.

První zásadnější legislativa spojená s ochranou dětí a ústavní péčí v Československu je zákon z roku 1921 (zákon č. 256/1921 Sb., o ochraně dětí v cizí péči a dětí nemanželských). Ten zřizuje tzv. vychovatelný pro zanedbané a toulavé děti.

V roce 1925 vznikl Státní zdravotní ústav jako realizace státní zdravotní správy. Položil základ pro školu sester sociálně-zdravotní péče. Nově vytvořil i sociálně-hygienické oddělení, které realizovalo opatření v oblasti infekčních chorob. V roce 1928 je přijat zákon č. 56/1928 Sb., o osvojení, který kodifikuje náhradní formy rodinné péče, a v roce 1931 pak zákon č. 4/1931, o alimentární povinnosti⁹, a zákon č. 48/1931 Sb., o trestním soudnictví nad mládeží, který definuje tzv. polepšovny a vychovatelný¹⁰.

Při Zemském ústředí péče o mládež v Čechách vznikl v roce 1935 Zemský pedagogický ústav, založený doktorem C. Stejskalem, jako základ odbornosti ve školství.

Po druhé světové válce pak problematika práv dětí poprvé rezonuje v mezinárodním kontextu ve Všeobecné deklaraci lidských práv OSN z roku 1948. Konec 20. století je pak ve znamení mezinárodní integrace, která do ochrany práv dětí přináší klíčovou nadnárodní legislativu (viz dále), a tedy státem garantované a organizované systémy sociálně-právní ochrany dětí.

Československo navazuje na svou prvorepublikovou sociálněpolitickou tradici v řadě ohledů, i v rámci ochrany dětí. V roce 1947 přijímá parlament zákon č. 48/1947 Sb., o organizaci péče o mládež. Zavádí prvky řízení do systému ochrany dětí, především zřizuje instituty okresní péče o mládež a zemské péče o mládež.

V období po roce 1948 byl přijat v Československu zákon č. 69/1952 Sb., o sociálně-právní ochraně mládeže. Zákon upravoval situace, kdy stát musí podpořit „rodičovskou moc“ (v současnosti tzv. rodičovskou odpovědnost). Vytvořil model podpory státu rodinám ve výchově a zároveň i v péči o dítě. Činnosti sociálně-právní ochrany mládeže vykonávaly úřadovny ochrany mládeže ve gesci ministerstva spravedlnosti.

V roce 1963 vstoupila v účinnost zásadní právní norma, zákon č. 94/1963 Sb., o rodině, který popsal všechny zásadní momenty ve

⁹ Alimentární zákon československý č. 4/1931 Sb. ze dne 16. prosince 1930.

¹⁰ Jakub Rákosník – Igor Tomeš et al.: *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.

vzniku a vývoji rodiny. Spolu s několika novelizacemi byl účinný až do dne, kdy nabyl účinnosti zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník. Moderním legislativním ukotvením pro sociálně-právní ochranu dětí byl až zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, jehož podstata je přes řadu novel stabilní dodnes.

Pro podrobnou historii vývoje sociálně-právní ochrany není v této publikaci místo, a tak v oblasti sociálně-právní ochrany dětí pouze shrneme čtyři hlavní vývojové trajektorie:

I) Od institucionální péče k podpoře rodinných vazeb

První veřejné instituty spojené s ochranou dětí byly v dobovém kontextu zaměřeny výhradně funkčně na institucionální, ústavní zařízení. Původní doména sirotčinců zřizovaných filantropickými spolky nebo církví byla od 19. století doplňována sítí veřejnoprávních sirotčinců, později ústavů a velkokapacitních dětských domovů. Institucionální řešení nestandardních potřeb bylo relativně běžné i k dalším cílovým skupinám (chudobince, starobince, ratejny)¹¹. V poválečném období docházelo i ke zestátnění soukromoprávních institucí pod širokou síť dětských domovů¹². Průlomová zjištění nejen v českém, ale i středoevropském kontextu přináší práce českých psychiatrů Matějčka a Langmeiera, kteří prokázali škodlivost ústavního prostředí na psychické prospívání dítěte¹³. Jejich výzkumy potvrdily mimo jiné teorii deprivace¹⁴. Zároveň došlo k významným výzkumům v pozorování vývoje dětí chtěných a nechťných.

Od té doby se začíná konstituovat systematická podpora rodin a výchova v rodinném prostředí. Pro opuštěné děti vznikly v roce 1968 SOS dětské vesničky. Po roce 1989 se prosazují snahy o snížení počtu dětí v institucionální péči a v rámci transformace dětských domovů vznikají dětské domovy rodinného typu. Je podporován rozvoj pěstounské péče nebo sanace rodiny. Institucionální péče je využívána pouze jako krajní řešení. I ta je směřována do zařízení rodinného typu (období ustálené domácnosti v dětských domovech nebo jejich přesun mimo brány instituce – byty v běžné zástavbě). Důraz v sociálně-právní ochraně se

11 Igor Tomeš: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010.

12 Frank Henschel: Děti státu? Dětské domovy v socialistickém Československu (1945/48–1974), *Dějiny a současnost* (online), 2018, <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2018/1/deti-statu>.

13 Josef Langmeier – Zdeněk Matějček: *Psychická deprivace v dětství*, Praha 1974.

14 Inge Bretherton: The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth, *Developmental Psychology* 28 (1992), s. 759–775.

tedy přesouvá od ochrany dítěte k posilování rodičovských kompetencí a umožnění rodinám, aby se o své děti mohly postarat. To samozřejmě platí tam, kde jsou k tomu dány podmínky a kde takové posilování dítě dlouhodobě nekonzervuje v ohrožujícím prostředí rodiny.

II) Individualizace péče

S přijetím mezinárodních dokumentů k ochraně lidských práv se signatářské státy zavázaly k povinnosti poskytovat takovou ochranu, která zaručí řádný výkon lidských práv. Pro potřeby sociálně-právní ochrany je zde kromě výše uvedených dokumentů i Evropská sociální charta přijatá poprvé v Turíně v roce 1961 (a naposledy revidovaná v roce 2015). Ta definuje mj. právo dětí na ochranu před fyzickým a psychickým ohrožením, kterému jsou vystaveny, dále právo na ochranu rodiny a právo rodičů na ekonomickou, právní a sociální ochranu umožňující řádný rozvoj rodiny a jejích členů. Všechna tato nově nabytá práva jsou průvodním znakem individualizace a zvýraznění hodnoty jednotlivce ve společnosti.

Každé dítě vyrůstá ve specifickém prostředí, má specifickou genetickou výbavu, setkalo se s jinou mírou péče a získalo jiné životní zkušenosti. Proto je důležité věnovat každému případu přísně individualizovaný přístup, který je již historicky ověřen praxí (průkopnicemi byly už Mary Richmondová¹⁵ či Virginia Robinsonová¹⁶). Mary Richmondová v roce 1917 definovala pojem sociální diagnóza. Určila i nutnost širokého přehledu a vzdělání sociálního pracovníka v případové práci. Do popředí zájmu sociálních pracovníků se tak dostávají znalosti diagnostiky. Případová sociální práce je aplikací řady poznatků jiných oborů, zároveň však vytváří speciální metody sociální terapie. Nelze však nepřipomenout, že „česká“ škola sociální práce začíná pracovat s rodinou a dítětem, kdežto „americká škola“ Mary Richmondové nejprve stavěla na zkušenostech s problémy alkoholiků. Tento zdejší trend se dodnes odráží i v české legislativě (např. individuální plán ochrany dítěte).

Sociální práce s rodinou a dětmi realizovaná v rámci sociálně-právní ochrany dětí a sociálních služeb klade značné odborné a osobnostní nároky na sociálního pracovníka. Náročnost spočívá především ve skutečnosti, že osoba zletilá si zpravidla sama zvolí či vybere formu pomoci a řešení a za svoje rozhodnutí si již jako osoba zcela svéprávná také od-

15 Mary E. Richmond: *Social Diagnosis*, New York 1917.

16 Virginia P. Robinson: *A Changing Psychology in Social Case Work*, Chapel Hill 1930.

povídá. Při poskytování sociálně-právní ochrany dětem však za pomoc a ochranu dětí odpovídají především rodiče nebo jiné osoby odpovědné za výchovu dítěte a v případě, že nastalý problém nevidí nebo nechtějí vidět, a tudíž ani řešit, musí stát prostřednictvím svých orgánů zasáhnout a začít situaci řešit, a to i proti vůli odpovědných osob. Velmi náročná je též sociální práce s osobami omezenými ve svéprávnosti či osobami, které trpí nějakým psychickým onemocněním, avšak odmítají se léčit. Velmi specifická a náročná je spolupráce s osobami s poruchou osobnosti.

S tím úzce souvisejí také nároky na osobnost sociálního pracovníka, který musí mít nejen odpovídající vzdělání a praxi, ale také musí umět získat klientův respekt a důvěru. Sociální práce s rodinou, rodiči, dětmi nebo jinými osobami odpovědnými za výchovu dítěte či dalšími členy širší rodiny je o to složitější, že v nemálo případech se nerealizuje na přání rodičů nebo jiných osob odpovědných za výchovu, nýbrž se realizuje v zájmu dětí. Zároveň sociální pracovník vstupuje do výhradně soukromého prostoru, kterým je domov dítěte a jeho rodiny. Z toho důvodu musí mít i cit pro situaci a být natolik empatický, aby vhodně postupoval, nic nevnucoval, nabízel a vysvětloval smysl svých kroků v rámci sociální práce.

III) Rozvoj multidisciplinární spolupráce

Jestliže chceme poskytnout dítěti a jeho rodině ty nejlepší služby, je nutné na celý případ pohlížet ze všech možných úhlů (úroveň vědeckého poznání, péče atd.), přičemž cílem je nejlepší prospěch dítěte. Základním principem vedoucím k tomuto cíli je nejlepší zájem dítěte. Rozumíme tím, že nejlepší zájem dítěte bude přední hledisko při veškerém rozhodování či v každé konkrétní situaci, která se dítěte dotýká. Jednotlivé fáze vyhodnocování situace rodiny a dítěte a sociální práce s klientem jsou ze strany sociálního pracovníka poznamenány neustálým zvažováním stávajících podmínek klienta a volby vhodného opatření v té či oné situaci. Zákon o SPOD upravuje jen některé postupy a opatření. Nicméně v mnoha případech je třeba kombinovat pomoc dítěti a rodině s poskytováním sociálních služeb, spoluprací se sociálními pracovníky nemocnic, lékaři a dalšími zdravotnickými odborníky. Zároveň je potřeba vycházet z jedinečnosti každé rodiny, neopakovatelnosti některých situací a příležitostí vhodně změnit podmínky života rodiny a dítěte. Sociální pracovník dále spolupracuje se školskými zařízeními, učiteli, pedagogy v zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy, zařízeními pro děti vyžadující

okamžitou pomoc, zdravotníky nebo i odborníky ze zařízení pro výkon trestu odnětí svobody.

Multidisciplinární způsob sociální práce rozhodně není vždy snadný. Každý odborník musí být schopen dialogu s ostatními specialisty a zároveň se musí plně orientovat na klienta a jeho situaci. Z hlediska multidisciplinární a meziresortní spolupráce se velmi efektivní metodou sociální práce jeví tzv. case management, který je v evropských zemích (např. ve Velké Británii) doménou veřejnoprávního orgánu. Z používaných metod sociální práce se rozšiřuje vliv případových konferencí, jež jsou prokazatelně nejvyužívanější metodou při posuzování situace dítěte ve spolupráci všech zapojených stran, při navrhování individuálního plánu péče či při přijetí vhodného opatření nebo závazného rozhodnutí, popřípadě při zvolení dalšího postupu.

Multidisciplinární spolupráce zapojuje i nestátní subjekty a jejich odborníky. Orgány sociálně-právní ochrany dětí pravidelně spolupracují s poskytovateli sociálně aktivizačních služeb a dalších služeb sociální prevence, které jsou velmi často poskytovány nestátními neziskovými organizacemi (dále NNO). Využívají přitom sociálních pracovníků, speciálních pedagogů, psychologů a dalších odborných profesí. Přijetí metody case managementu do rejstříku metod sociální práce s sebou nese řadu výhod, zejména zvyšuje objektivizaci a šíří získaných informací. Dále umožní více zapojit rodiny a jejich děti do řešení konkrétní sociální situace a zároveň ochrání sociální pracovníky před neobjektivním, jednostranným nahlížením na sociální problém.

IV) Od objektu péče k subjektu podpory

S výše uvedenými vývojovými liniemi jde ruku v ruce i trend posilování respektu k právům dítěte (participačním právům). Jedná se zejména o čl. 12 Úmluvy o právech dítěte, který zahrnuje právo dítěte být slyšeno, povinnost zjištění názoru dítěte, zajištění informovanosti o věcech, které se dítěte bezprostředně dotýkají, ale i další komunikaci s dítětem spočívající ve vysvětlování a předávání informací k věci, která se jej dotýká. V širším pojetí tak lze naplňování participativních práv dítěte chápat jako multidisciplinární déletrvající aktivitu/činnost, která zohledňuje sociální, psychologické a pedagogické procesy vedoucí k uplatnění práv dítěte. Participační práva staví dítě do pozice subjektu s vlastní právní osobností.

Protože veškeré konání ve prospěch dítěte by mělo vést právě k aktivnímu uskutečňování jeho práv, naskytá se otázka, zda právě toto není

podstatou „moderní“ výchovy jedince: seznámit se se svými právy a umět je uplatnit. Tradičně se v ochraně dětí uplatňoval spíše objekt-subjektový vztah, kdy dítě bylo pouhým objektem zájmu instituce v rámci paternalistického pojetí sociální politiky obecně¹⁷. Instituce (veřejnoprávní, příp. církevní) přebírala odpovědnost za rozhodování a blaho dítěte. Ve světle prosazujících se práv dítěte můžeme od sedmdesátých let 20. století vidět trend nastolený především skandinávskými sociálními státy, kde je hlas dítěte více slyšet, a i legislativa se otevírá vyjádření dítěte v jeho záležitostech. Dnes je tento jev aktuální v celé vyspělé Evropě. Rozhodovací odpovědnost zůstává vždy na veřejnoprávním orgánu, protože to je sama podstata, sám smysl jeho existence. Jde o roli zastávce nejlepších zájmů a blaha dítěte, pro které byly veřejnoprávní instituce zřízeny. Nástraha pak samozřejmě tkívá v tom, že nastávají situace, v nichž je třeba vážit význam vyjádřeného názoru dítěte a rozhodnout, zda je vhodné či nutné jeho názor zcela přijmout, zda jeho názor respektovat, a kdy je naopak namístež názor dítěte odmítnout, nezohlednit ho. Do jisté míry je zde patrný vliv základní státní doktríny, jakou by dítě mělo získat základní životní výbavu. Nejprve to byly dovednosti udržovat domácnost v pořádku, pak vzdělání a nyní se blížíme k tezi, že nejdůležitější pro život jsou zdravé vztahy a celková spokojenost jedince se svým životem. Změny v přístupu státu k hodnotám v sociální práci s rodinou a dítětem se odrážejí např. v důvodech pro nařízení ústavní výchovy: sociálně slabá rodina, ztráta bydlení či zajištění PŠD už nejsou adekvátní důvody pro nařízení ústavní výchovy jako v minulosti.

1.3 Mezinárodněprávní kontext sociálně-právní ochrany dětí

Sociálně-právní ochrana dětí jako odvětví veřejného práva má v České republice své poslání, které je stvrzeno mnoha zákony a mezinárodními dokumenty, z nichž je třeba zmínit především Listinu základních práv a svobod¹⁸ a Úmluvu o právech dítěte¹⁹ jako dva zásadní dokumenty, které jsou součástí ústavního pořádku. Ty jsou pak promítnuty do zákonů

17 Igor Tomeš: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010.

18 Usnesení předsednictva ČNR č. 2/1993 Sb., o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku ČR.

19 OSN: *Úmluva o právech dítěte* (online), 1989, <https://osn.cz/wp-content/uploads/2022/08/umluva-o-pravech-ditete.pdf>.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Praxe sociální práce v sociálně-právní ochraně dětí.

Pokud se Vám ukáзка líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.